

Governmentality in the thought of Mirza Agha Khan Kermani; foundations and requirements*

Beigom Naseri¹
Somayyeh Hamidi²
Hossein Farzanehpour²

Abstract

1. Introduction

By the emergence of Modernity in Iran in Qajar Era many intellectuals believed in developing reformations in Iran's Community. Besides reformations, the society of Iran should be awakened from deep sleep by thinking transformation and reach Modernity and this issue is evident in all works of intellectuals in Qajar. Undoubtedly many trips of intellectuals of this era to European countries have influenced their thoughts. Pre-constitutional intellectuals enumerated the reasons for Iran's mustiness as despotisms, lack of legal governance, invasion of Arabs to Iran and finally religion and superstitions. So they tried to find a solution for solving these problems. They became familiar with modern government elements in West and proposed some solutions for mustiness of Iran like: reformation of governance structure, making law, reformation or changing the procedure, renewing ancient

---

*Date received: 20/12/2020 Date revised: 12/04/2021 Date accepted: 14/04/2021

Journal of Iranian Studies, 20(40), 2021

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. MA. Graduated in Political Sciences, Department of Political Sciences, Birjand university, Birjand, Iran. Email: bigom.naseri@birjand.ac.ir
2. (Corresponding author), Associate Professor, Department of Political Sciences, Birjand university, Birjand, Iran. Email: somaye.hamidi@birjand.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Political Sciences, Birjand university, Birjand, Iran. Email: hfarzanepour@birjand.ac.ir

traditions, eliminating or reforming religion, etc. the thoughts of these intellectuals aren't limited to a same realm of meaning and the method of each case is different for solving the problems of the country. However, their thought is related to modern governance. Among the pre-constitutional intellectuals is Mirza Agha Khan Kermani. He found out the reasons for Iran's mustiness by observing western countries' situation and comparing it with Iran. He became aware of Modern governance elements and criticized traditional situation of society of Iran and tried to find a solution for solving this crisis.

2. Methodology

The current paper is based on analytical-descriptive method and governance theory of Michel Foucault and examines perception of Mirza Agha Khan Kermani of nature of Modern governance on the basis of his work, seven treatises. The problem is that what are the basics of modern governance in the thought of Mirza Agha Khan Kermani? The hypothesis of this paper is that Mirza Agha Khan Kermani criticized the nature of traditional system of Iran and his different perceptions of Modernity and modern governance led to a different interpretation of mustiness. About the research literature we should say that some works have been written about thoughts of Mirza Agha Khan Kermani that the most important ones are Facing with Modernity by Abdollah Ansari, Basics of Modern Government in Thinkers' Perspective in Constitutional Era by Shah Mohammadi, Thoughts of Mirza Agha Khan Kermani by Feridon Adamiyat. These works have examined dimensions of Mirza Agha Khan Kermani's thought.

3. Discussion

Mirza Agha Khan Kermani is one of the intellectuals of Qajar Era. His thought is full of nationalism, documenting the governance right of nation, freedom, fighting with Russian and English colonialism, fighting with despotism, litigation, human rights, Islamic unity thought and criticizing social situation (Ajoudani, 2014: 79). He criticized the nature of traditional system in Iran and his different

thinking tendencies have influenced his perception of Modernity and modern governance elements.

This has caused that he has a different perception to lagging behind. One of the modern governance factors in his thoughts is national government. He considers the reason of the emergence of government the human being's requirement to meet his needs and necessity of cooperation with others in meeting them. In his opinion (Kermani, 1945: 69) establishing a society and necessity of leader I the factor of people's solidarity and prevents disunion in society and it is considered as main motivation of community to modernity. Kermani considers government a necessary tool for society progress (Kermani, 280). His attitude to government represents establishing a legal system based on Modernity because it is "legally bound" and its nation enjoys freedom rights (Kermani, 1933:162). He reprimands despotic traditional government as the people finally make a revolution. It doesn't seem that he wants to transform all political structure and make a revolution in it but conversely, he is reformist and tries to avoid despotism. In his opinion the existence of law is the main technique for modern governance. Kermani focuses on law as the main element in reaching democracy in Iran and believes that it has been from the beginning and it has been eliminated by Arab attacks and their dominance to Iran (Kermani, 285). Mirza Agha Khan considers lawlessness of this event as the origin of all misfortunes of Iranians.

One of the structural components in the transformation of Mirza Agha Khan's thought is the unpreparedness of the society and the illiteracy of the majority of the society. In this regard, he considers the basis of life and the basis of human civilization in science and knowledge and considers science impossible without education (Kermani, 1945: 16). He did not believe that Iran was useless in science; But with the invasion of this land by the Arabs, they destroyed their sciences and technologies and burned the books of Iran out of jealousy and ignorance and trampled on the sciences of Iran for several thousand years (Kermani, 1989: 23). The intense attacks that Mirza Agha Khan repeatedly pays attention to the ignorant Arabs and their customs and traditions in his works show his attention to the political system that ruled the situation in Iran at that time.

In the face of the modern government in the West, Kermani considers the ruling tyranny as one of the reasons for the backwardness of the governments in Iran, which seeks power and has not paid attention to the development and education of the nation and deprives the people of their rights and freedoms. Kermani gives people legal rights (Kermani, *Bitā b*: 74-73). According to him, the people should be aware of their rights and the nation should form a great force for itself against the strength of the government. His emphasis on the concept of the nation and the granting of equal rights demonstrates his efforts to involve the people in the political life of the country in order to achieve a modern government in society.

Kermani has a broad view of women's rights among intellectuals before him, so much so that he pays special attention to women in all his works. In the field of women's rights, she believes that they should have equal rights with men: "Women should have equal rights with men and learn them from any science, technology and industry, and be aware of good and bad, and women should not wear hijab and not speak. He is not forbidden from having sex with a foreign man so that he does not produce any sins and obscene acts at all" (Kermani, 1933: 10). Therefore, he considers women to have equal rights with men as a condition for the perfect progress of the human world.

4. Conclusion

Mirza Aga Khan Kermani is one of the pioneers of modern government in Iran, who at the same time has tried to look at tradition in its historical context. His efforts to critique the past as an important component of his thought are influenced by the West. He can be considered an admirer of the ancient religion and cultural values of Iran, which he tried to revive and to take the political foundations of the West, such as the establishment of national government, the expansion of social and political freedoms and finally the absolute separation of political institutions from religion. He emphasized. He brought government and religion together and considered the rule of law to be appropriate for Iranian society. Mirza Aga Khan's legacy not only reduced the role of tradition to advising the ruling system, but he also opposed and rejected the authoritarian system in the political

sphere. Mirza Aga Khan Kermani, as one of the progressive intellectuals, called on the people to participate in the government and demanded the overthrow of the authoritarian government by the people.

Keywords: Revival, Iran, Governmentality, Mirza Aqa Khan Kermani, Qajar

How to cite: Naseri, B. & Hamidi, S. & Farzanehpour, H. (2021). Governmentality in the thought of Mirza Aga Khan Kermani; foundations and requirements. *Journal of Iranian Studies*, 20(40), 387-420.

حکومت‌مندی مدرن در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی؛ بنیادها و بایسته‌ها*

بیگم ناصری^۱
سمیه حمیدی (نویسنده مسئول)^۲
حسین فرزانه‌پور^۳

چکیده

با ورود تجدد به ایران بسیاری از روشنفکران پیشامشروطه به طرح ایده اصلاحات در جامعه ایران پرداختند. آن‌ها عقیده داشتند که جامعه باید از طریق تحول فکری به مدرنیته برسد. با تبیین علل عقب‌ماندگی ایران به دنبال چاره‌ای برای حل این مشکل پرداختند که در این راستا به تفاوت میان اصول و مبانی حکومت در غرب و ایران پی‌بردند. روشنفکران به دلیل آشنایی با مؤلفه‌های دولت‌مدرن به طرح اندیشه حکومت‌مندی مدرن روی آوردند. از جمله روشنفکران پیشامشروطه میرزا آقاخان کرمانی است که با نگاه به وضعیت اروپا و مقایسه آن با وضعیت ایران در این دوره به کنکاش در باب علل عقب‌ماندگی پرداخت. او با آگاهی‌یافتن از مؤلفه‌های حکومت‌مندی مدرن به انتقاد از وضعیت جامعه سنتی ایران پرداخت و سعی کرد تا با طرح ایده حکومت‌مدرن، آن را راهکار خروج ایران از عقب‌ماندگی نشان دهد. نوشتار حاضر بر مبنای روش توصیفی-تحلیلی و با

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۹/۳۰ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۱/۲۳ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۱/۲۵
مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۰، شماره ۴۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، صص ۳۸۷-۴۲۰

DOI: 10.22103/JIS.2021.16954.2118

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق‌مؤلف © نویسندگان

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه:

bigom.naseri@birjand.ac.ir

۲. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه:

somaye.hamidi@birjand.ac.ir

۳. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه:

hfarzanepour@birjand.ac.ir

اتکا به نظریه حکومت‌مندی میشل فوکو، به بررسی نحوه ادراک میرزا آقاخان کرمانی از ماهیت حکومت مدرن بر اساس تحلیل هفت رساله وی پرداخته است. دستاورد این پژوهش نشان می‌دهد که میرزا آقاخان کرمانی از مولفه‌های حکومت مدرن همچون قانون، دموکراسی، دولت ملی، تفکیک قوا، قرارداد اجتماعی، نهادهای آموزشی، حقوق بشر در غرب آگاهی داشته، اما نحوه درک او از این مولفه‌ها بر نوع نگرش او به علل عقب‌ماندگی ایران و نحوه گذار از حکومت سنتی و استبدادی به سمت حکومت مشروطه و مدرن تاثیرگذار بوده است.

واژه‌های کلیدی: تجدد، ایران، حکومت‌مندی، میرزا آقاخان کرمانی، قاجار.

۱. مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

با ورود تجدد به ایران در دوره قاجار بسیاری از روشنفکران به طرح اصلاحات در جامعه ایران عقیده داشتند. به غیر از مسئله اصلاحات، این موضوع که جامعه ایران باید از طریق تحول فکری از خواب چندین ساله بیرون آید و به تجدد و مدرنیته برسد، در همه آثار روشنفکران دوره قاجار مشهود است. بدون شک سفرهایی که روشنفکران این دوره به کشورهای اروپایی داشتند در اندیشه‌شان تأثیرگذار بوده است. روشنفکران پیشامشروطه عوامل عقب‌ماندگی ایران از جمله استبداد، عدم وجود حاکمیت قانون، خط دشوار و حمله اعراب به ایران و در نهایت دین و خرافات را از مؤلفه‌های آن برمی‌شمردند. به این ترتیب به دنبال چاره‌ای برای حل این مشکلات و رفع نابسامانی‌های کشور بودند. آن‌ها با مؤلفه‌های دولت مدرن در غرب آشنا شدند و ضمن برشمردن علل عقب‌ماندگی کشور برای آن راه‌حلی نیز ارائه داده‌اند: از جمله اصلاح و سازماندهی ساختار حکومتی، ایجاد قانون، اصلاح یا تغییر خط، احیای سنت‌های باستانی، نابودی یا اصلاح دین و غیره. اندیشه مطرح‌شده از سوی این روشنفکران به یک حوزه معنایی یکسان محدود نمی‌شود و روش هر کدام برای حل مسائل کشور نسبت به دیگری متفاوت است. با این حال اندیشه آن‌ها با مفهوم حکومت‌مندی مدرن پیوند تنگاتنگی دارد.

برای فهم اندیشه روشنفکران باید در ابتدا به پدیده روشنفکری در ایران توجه کرد که

محصول برخورد جامعه ایران با غرب بود. نگاه به وضعیت کشورهای غربی و مقایسه آن با وضعیت ایران، در ذهن همه روشنفکران این دوره احساس عقب ماندگی را به وجود آورد. آن‌ها با آگاهی یافتن از مؤلفه‌های حکومت‌مندی مدرن به انتقاد از وضعیت جامعه سنتی ایران پرداخته و سعی کردند تا راه‌حلی برای حل این بحران‌ها پیدا کنند. از جمله روشنفکران پیشامشروطه میرزا آقاخان کرمانی است. وی با نگاه به وضعیت کشورهای غربی و مقایسه آن با وضعیت ایران در این دوره به علل عقب‌ماندگی پی برد. او با آگاهی-یافتن از مؤلفه‌های حکومت‌مندی مدرن به انتقاد از وضعیت جامعه سنتی ایران پرداخت و سعی کرد تا راه‌حلی برای حل این بحران پیدا کند.

هدف پژوهش حاضر نشان‌دادن رگه‌های تفکر حکومت‌مندی مدرن در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی است. مسئله نوشتار حاضر آن است که بن‌مایه‌های حکومت‌مندی مدرن در اندیشه میرزا آقان کرمانی چیست؟ نوشتار حاضر بر مبنای روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا به نظریه حکومت‌مندی میشل فوکو، به بررسی نحوه ادراک میرزا آقاخان کرمانی از ماهیت حکومت مدرن بر اساس تحلیل هفت رساله وی پرداخته است. فرضیه نوشتار حاضر آن است که میرزا آقاخان کرمانی به نقد ماهیت نظام سنتی ایران پرداخته است و گرایش-های فکری متفاوت وی بر نحوه درکش از تجدد و مؤلفه‌های حکومت‌مندی مدرن تاثیر داشته و سبب شده تا نوع تفسیرش از مسئله عقب‌ماندگی متفاوت باشد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در خصوص پیشینه پژوهش باید گفت درباره اندیشه میرزا آقاخان کرمانی هرچند آثاری نگاشته شده است که عمده‌ترین آن‌ها رویارویی با تجدد اثر عبدالله نصری، و مبانی دولت مدرن در اندیشه متفکران عصر مشروطه از شاه‌محمدی (۱۳۹۴)، اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی از فریدون آدمیت (۱۳۵۷)، تاریخ مشروطه ایران از احمد کسروی (۱۳۷۳)، تاریخ بیداری ایرانیان از ناظم الاسلام کرمانی (۱۳۴۶) هستند که به بررسی وجوه اندیشه میرزا آقاخان کرمانی پرداخته‌اند، ولی اشارات پراکنده، توصیفی و داستانی در این آثار

بیشتر در قالب حکومت قانون، علل عقب‌ماندگی ایران و جایگاه زنان و... است؛ اما پژوهشی کامل در مورد مفهوم حکومت‌مندی مدرن در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی در چارچوب این پژوهش صورت نگرفته است.

۱-۳. رویکرد نظری: نظریه حکومت‌مندی فوکو

حکومت‌مندی مفهوم نوظهوری در حوزه نظریه سیاسی است. این اصطلاح که در زبان فرانسه *gouvernementalite* نامیده می‌شود، اولین بار توسط میشل فوکو در اواخر سال‌های زندگی‌اش مورد استفاده واقع گردید. او در سخنرانی‌های ۱۹۷۸ و ۱۹۷۹ در کالج فرانسه مدعی شد که «ما در عصر حکومت‌مندی زندگی می‌کنیم». فوکو در این سخنرانی که با محوریت دیدگاه تبارشناسی دولت مدرن برگزار شد، حکومت‌مندی را به مسئله-سازبودن حکومت مربوط دانسته است. به عبارتی فوکو از مفهوم حکومت‌مندی به عنوان ابزار یا رهنمودی برای تحلیل استفاده کرد که بر پیوند بین اشکال حکومت و عقلانیت یا سبک‌های اندیشه (درباره حکومت کردن) تأکید دارد و اعمال حکومت را توجیه، مشروع و عقلانی جلوه می‌دهد (جلایی‌پور و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۷۴). در واقع او تلاش کرد تا تفسیری سیاسی از این مفهوم ارائه دهد.

فوکو برای تبیین این مفهوم پنج سوال اساسی را مطرح می‌سازد: «چگونه افراد نظارت می‌کنند؟ چگونه تحت نظارت قرار می‌گیرند؟ چگونه می‌توان بر دیگران نظارت کرد؟ مردم با چه کسانی تحت نظارت بودن را می‌پذیرند؟ چگونه می‌توان بهترین ناظر شد؟» (میلر، ۱۳۸۲: ۳۰). طرح چشم‌انداز حکومت‌مندی فوکو را می‌توان هم پاسخی به انتقادهایی که بر او شده است، برشمرد و هم گشایش حوزه جدیدی دانست که در آن، هر سه مقوله دولت، قدرت و سوژه به هم می‌پیوندند (Foucault, 2007: 162). لذا نحوه این برساخته‌شدن مساله محوری او را تشکیل می‌دهد.

فوکو مسئله حکومت را با بحث درباره پیدایش رساله‌هایی آغاز می‌کند که از نظر او «نه اندرزنامه به امیرند و نه علم سیاست، بلکه هنرهای حکومت کردن» اند. او در این رساله‌ها شیوه خاصی از اندیشیدن به حکومت و طیف متنوعی از مسائل را شناسایی می‌کند، از

جمله پرسش از نحوه حکومت کردن و تحت حکومت واقع شدن (فوکو، ۱۳۹۱: ۲۳۶). در واقع او تلاش می‌کند تا از شیوه‌های سنتی حکومت کردن گذر کند.

فوکو تغییر در ابزارها، ابژه‌ها و اهداف قدرت را حکومت‌مندی می‌نامد (کسرای و دیگران، ۱۳۹۰: ۶). اصطلاح حکومت‌مندی به فوکو این امکان را می‌دهد که آن‌چه را که بنا به تصور رایج با عنوان دولتی شدن جامعه فهمیده می‌شود، به منزله حکومت‌مند شدن دولت تفسیر کند. از نگاه او، حکومت‌مندی در عین حال که یگانه فضای واقعی مبارزه و نبردهای سیاسی است؛ علت بقای دولت نیز به‌شمار می‌آید. فوکو تاکتیک‌های حکومت را در تعریف این‌که چه چیزی باید به دولت مربوط باشد و چه چیزی نباید به آن مربوط باشد، چه چیزی عمومی است و چه چیزی خصوصی، چه چیزی دولتی است و چه چیزی غیردولتی، تعیین‌کننده می‌داند (فوکو، ۱۳۹۱: ۲۶۲). در نتیجه دولت را در بقاء و محدودیت‌هایش فقط باید بر مبنای تاکتیک‌های عمومی حکومت‌مندی فهمید.

طبق نظر فوکو، حکومت‌مندی نوع خاصی از قدرت است که مشخصه اصلی آن، استفاده فزاینده از تکنیک‌های نرم حکومت کردن می‌باشد که به جای اتکای همیشگی بر مکانیسم‌های حاکمیت (یعنی انضباط و زور)، بر همکاری و سازش داوطلبانه تکیه دارد. او با ادغام دو مفهوم governing (governor)، به معنای حکومت کردن) و mentality به معنای ذهنیت، در مفهوم ترکیبی governementality، بر استقلال بین اعمال حکومت و ذهنیت‌هایی تأکید دارد که بنیاد این شیوه‌ها را تشکیل می‌دهند. به عبارت دیگر حکومت‌مندی را می‌توان تلاشی برای ایجاد سوژه‌های حکومت‌پذیر از طریق تکنیک‌های گوناگونی که برای کنترل، نرمال‌سازی و شکل‌دهی رفتار مردم توسعه یافتند، توصیف کرد. او اغلب مفهوم حکومت‌مندی را همچون هنر حکومت تعبیر می‌کند که در اینجا، حکومت در معنای وسیع آن یعنی هدایت رفتار (تمامی تلاش‌ها برای شکل دادن، هدایت و جهت‌دهی رفتار خود و دیگران) مفهوم‌سازی شده است (حبیب‌پور، ۱۳۹۳: ۲۲۸-۲۲۷). در اینجا هنر حکومت بدین معناست که چگونه رفتار مردم به طور غیرمستقیم در راستای

ذهنیت‌های خاص هدایت می‌شود، تحت عقلانیت‌های خاص ضابطه‌مند می‌شود و به صورت کنش‌های محاسبه‌شده در می‌آید (جلایی‌پور و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۷۵-۱۷۶). بنابراین، حکومت‌مندی به معنای ذهنیت یا عقلانیتی است که حکومت از طریق آن، اتفاق می‌افتد.

حکومت‌مندی به دو دوره حکومت‌مندی در عصر متافیزیک و فیزیک تقسیم می‌شود. عامل اصلی در تفاوت الگوهای اعمال و محدود کردن قدرت به فناوری‌های قدرت در هر یک از دو دوره باز می‌گردد. بر این اساس حکومت‌مندی متافیزیکی شیوه‌های عملی قدرت اغلب کیفی و اندرزی است و شیوه‌های مکانیکی و فیزیک قدرت، اغلب کمی و بروکراتیک می‌باشد (اسلامی و خواجه‌سروی، ۱۳۹۲: ۵). گذار از وضعیت متافیزیکال به فیزیکال عنصر اصلی این تمایز است.

در واقع حکومت‌مندی فیزیکی توانست تکنیک‌هایی در عرصه سیاست خلق کند که این تکنیک‌ها باعث فرارفتن از کیفیت و صفات حکمرانی می‌گردید. ذهنیت به عینیت نزدیک می‌شد و با خلق تکنیک‌های کاملاً مشخص و علمی سعی گردید؛ عرصه‌های سیاسی از جنگ، خشونت و عصبیت‌های فردی به دور باشد. این تکنیک‌ها دارای شاخصه‌هایی بودند که چندین قرن با حفظ مبناها و بنیادهای فکری تنها با تغییرات جزئی، تداوم پیدا کردند. از اصلی‌ترین تکنیک‌های حکومت‌مندی می‌توان به دولت‌ملی (شکل واحد سیاسی)، قرارداد اجتماعی، قانون اساسی، تفکیک‌قوا، نهادهای علمی، دموکراسی، جامعه مدنی و حقوق بشر نام برد (اسلامی، ۱۳۹۴b: ۱۸۳).

این‌دا^۱ رویکرد حکومت‌مندی فوکو را در تحلیل مسائل گوناگون به کار برده است و توانسته موضوعات محوری این ادبیات را در سه محور عقلانیت‌ها، تکنولوژی‌ها و سوژه‌های حکومت دسته‌بندی نماید (Inda, 2005: 5-7). در ادامه تلاش می‌شود تا با کاربست الگوی حکومت‌مندی فوکو مبتنی بر معیارهای هشت‌گانه حکومت‌مندی شامل دولت‌ملی، قرارداد اجتماعی، قانون اساسی، تفکیک‌قوا، نهادهای علمی، دموکراسی، جامعه

مدنی و حقوق بشر و محورهای سه گانه عقلانیت‌ها، تکنولوژی‌ها و سوژه‌های حکومت در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی با تکیه بر تحلیل متن رسائل او مورد بررسی قرار دهیم.

۲. بحث و بررسی

۱-۲. آشنایی میرزا آقاخان کرمانی با تجدد

میرزا آقاخان کرمانی در سال ۱۲۷۰ه.ق در قصبه (مشیز) از بلوک بردسیر کرمان متولد شد. ریاضیات، علوم طبیعی و فلسفه را فرا گرفته و زبان فرانسه، ترکی و قدری انگلیسی را آموخت. تا حدود سی سالگی در کرمان زندگی می‌کرد و به تحصیل، تدریس و تألیف اشتغال داشت. کتاب *رضوان* را به تقلید از *گلستان سعدی* در سال ۱۲۹۵ه.ق شروع کرد. در همین سال‌ها بر سر امور دیوانی و مالیات میان میرزا آقاخان و حکومت اختلاف افتاد (آدمیت، ۱۳۵۷: ۱۶). به این ترتیب در سال ۱۳۰۳ه.ق به دعوت حاکم اصفهان به آنجا مسافرت کرد (کسرائی، ۱۳۷۹: ۲۸۵). ابتدا در اصفهان صاحب‌منصب دیوانی شد، ولی در اثر اختلاف با ظل‌السلطان و شکایتی که حاکم کرمان علیه وی کرده بود از شغل دیوانی کناره گرفت.

او در سال ۱۳۰۱ه.ق به همراه شیخ احمد روحی به تهران رفت و در سال ۱۳۰۳ه.ق با او به استامبول سفر کرد. وی پس از توقف دو ماه در استامبول برای دیدار یحیی صبیح ازل به قبرس رفت و پس از آن به استامبول برگشت (سلیمانی، ۱۳۸۴: ۲۳). میرزا آقاخان در عثمانی جزو اعضاء جریده باختر بود و با سیدجمال اسدآبادی آشنا شد و به اتفاق وی به منظور بیدارساختن ایرانیان و ترویج اتحاد اسلام فعالیت می‌کرد. تاریخ منثوری موسوم به *آئینه اسکندری* را تألیف کرد و تاریخ دیگری بر وزن شاهنامه به نام *نامه باستان* به نظم آورد (کرمانی، ۱۳۴۳: ۵۰-۴۹). از این زمان به بعد با آثار فلاسفه سده ۱۸ و ۱۹ مغرب زمین، نواندیشان ترک جوان، ناسیونالیسم اروپایی و افکار آزاداندیشان ایرانی همچون آخوندزاده و میرزاملکم خان آشنایی یافت (فراستخواه، ۱۳۷۳: ۹۹). وی همکاری با روزنامه قانون را از سال ۱۳۰۸ه.ق آغاز کرد و مکاتبات با میرزا ملکم خان هم از همین تاریخ شروع شد

(کرمانی، ۱۳۶۸: ۱۸). کرمانی و شیخ احمد روحی همانند دو یار تا سال ۱۳۱۳ ه.ق در عثمانی روزگار گذراندند و دو ماه بعد در تبریز کشته شدند (آدمیت، ۱۳۵۷: ۱۹). تار و پود منظومه اندیشه میرزا آقاخان مملو از ناسیونالیسم، ملت‌گرایی، به رسمیت‌شناختن حق حاکمیت ملت، آزادی‌خواهی، مبارزه با استعمار روس و انگلیس، مبارزه با استبداد، قانون-خواهی و حقوق بشر، اندیشه اتحاد اسلامی و انتقاد از اوضاع اجتماعی است (آجودانی، ۱۳۹۳: ۷۹). وی ملیت‌پرستی اغراق‌آمیزی را تبلیغ می‌کرد و علاقه پرشوری به دوره قبل از اسلام ایران و در تکمیل آن نفرت زیادی نسبت به اعراب ابراز داشت (ذاکرافصفهانی، ۱۳۸۶: ۵۵). او عقیده به برتری تمدن غرب و توسل مصلحت‌آمیز به دین داشت.

۲-۲. شاخصه‌های حکومت‌مندی مدرن در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی

۲-۲-۱. دولت ملی: یکی از مولفه‌های حکومت‌مندی مدرن در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی حکومت است. وی علت پیدایش حکومت را در نیاز انسان به تأمین نیازهای خود و ضرورت همکاری با دیگران در تأمین آن می‌داند. به باور او «این همکاری محقق نمی‌گردد مگر از طریق تشکیل یک جامعه و تأسیس چنین جامعه‌ای بدون یک رئیس که حافظ پیوستگی و مانع تلاش این اجتماع و مدافع هستی آن باشد ممکن نیست» (کرمانی، ۱۳۲۴: ۶۹). از نگاه وی تأسیس یک جامعه و ضرورت وجود رهبر عامل همبستگی افراد و بازدارنده از تفرق در جامعه است که به عنوان محرک اصلی جامعه به سمت مدرنیته محسوب می‌شود.

کرمانی وجود حکومت برای ترقی جامعه را امری ضروری می‌داند و در این راستا درباره تأثیرات حکومت این‌گونه می‌نویسد: «به همان درجه و میزان که دیانت در طبیعت یک ملت مؤثر است، حکومت نیز مؤثر خواهد بود. زیرا که حکومت عبارت از قانون و سیاست دولتی است که اخلاق و عادات را قهراً و جبراً تغییر می‌دهد» (کرمانی، بی‌تا: ۲۸۰). او پس از بحث درباره علت وجودی حکومت به تبیین ماهیت نهاد حکومت در ایران می‌پردازد. به باور او، ایرانیان جایگاه قدسی برای سلطنت قائلند به گونه‌ای که پادشاهان را

خدای زمین و پسر آسمان می‌خوانند و اطاعت و پرستش آنان را به‌رحال اقدس و وظایف بندگی خود می‌شمارند. این امر توجیه پذیرش ظلم و ستم آنان نسبت به جامعه است و این نمایانگر مولفه‌های حکومت‌مندی متافیزیکال (سنتی) در بطن جامعه ایران است (کرمانی، ۱۳۲۴: ۶۹). او معتقد است در حکومت ایران دو نهاد حکومت و دیانت با هم به کار برده می‌شد، زیرا پادشاه برای مشروعیت‌بخشی به سلطنت خود نیاز به قوه دیانت داشت. به‌همین دلیل مردم پادشاهی در ایران را مقدس می‌دانند: «در ایران قوه حکومت و دیانت هر دو... با هم استعمال می‌شدند. چنانکه هر پادشاهی مجبوراً متدین بود... لاجرم برای تأیید قوه سلطنتی خود ناگزیر از تشدید قوه دیانتی می‌شد» (همان: ۵). از این رو میرزا آقاخان کرمانی دین و دولت را برای مردم سودمند می‌داند و نبود آن را علت تمام طغیان‌ها و سرکشی‌ها برمی‌شمارد (کرمانی، بی تا: ۵۴). میرزا آقاخان معتقد است که دو قوه دین و دولت حافظ حدود مردم است؛ ولی نباید بر قوه طبیعی مردم فشار آورد، زیرا باعث هلاکت آن‌ها می‌گردد. از این رو وجود پادشاه و دین برای هر جامعه‌ای امری طبیعی است، چرا که حافظ ملت‌اند (همان: ۵۵). از این رو وی تحت تاثیر حکومت مدرن در غرب دیدگاه گزینشی نسبت به حکومت سنتی دارد و سعی می‌کند بخشی‌هایی از حکومت سنتی را که با حرکت ایران به سوی تجدد در تناقض است را مورد بررسی قرار دهد.

او در اثر سه مکتوب خود به یکی از مولفه‌های حکومت‌مندی سنتی یعنی رسم خرید و فروش حکومت توسط پادشاهان به افراد نالایق در ازای دریافت مبلغی پول اشاره می‌کند (کرمانی، بی تا: ۳۱۸). در گفت و گوی بین سوسمارالدوله و کلانتر از تملق‌گویی اطرافیان پادشاه سخن می‌گوید: «من میدانم هر کدام بیشتر تملق گویند و در وعده‌های دروغ و نویدهای بی‌حقیقت و میرغصبی و جلادی استادتر و طرارتر و بر باد دادن آبرو و عرض و ناموس و مال مردم بیچاره جری‌تر و بی‌باکتر باشند مطبوع طبع مبارک سوسمارالدوله خواهند شد» (همان: ۳۲۲). او با مشاهده حکومت مدرن در غرب به مقایسه حکومت ایران می‌پردازد و وجود تملق‌گویی‌ها در نظام سیاسی ایران را مانع پیشرفت و ترقی جامعه می‌-

داند. او در مقام یک روشنفکر منتقد و ترقی‌خواه، موضع‌گیری شدیدی بر ضد استبداد ایرانی داشت و استبداد فردی را مانع ترقی ایران می‌شمرد. به این ترتیب وی عامل اصلی عقب‌ماندگی ایران را حکومت دیسپوتیستی و مذهب فئاتیکی می‌داند و در توصیف این دو می‌نویسد: «دیسپوت عبارت از پادشاهی است که در اعمال و افعال خود به هیچ قاعده و قانونی مقید نبوده و به مال و جان مردم بلاحد و انحصار تسلط داشته، همواره مستبداً به رأی و هوای نفسانی خویش رفتار کند» (کرمانی، بی‌تا: ۱-۲). او در ادامه می‌گوید: «فئاتیک عبارت از کسی که در دین متعصب بوده و قیودات دینیه و تعصبات مذهبی او به درجه‌ای رسیده باشد که نسبت به مخالفین مذهب و مغایرین ملت و آیین خود از هر قسم تعدی و درازدستی و تجاوز به مال و جان و عرض و ناموس ایشان مضایقه ننماید» (همان: ۳-۲). او در ادامه به نقد این دو گروه در جامعه می‌پردازد. این امر نشان‌دهنده آگاهی و بیداری میرزا آقاخان در رویارویی با حکومت مدرن در غرب است. به همین دلیل به مخالفت با نظام حکومت استبدادی و نظم ناشی از آن در ایران می‌پردازد.

آقاخان معتقد است هرگاه در ملتی سیاست از مجرای طبیعی خارج شود، آن ملت گرفتار فرمانروایان دیسپوت (خودکامه) می‌گردد و در این رابطه اساس ترقی یک ملت را در این می‌داند که پادشاه آن جامعه، بنیاد کارهای خود را بر اساس طبیعت انسان و مسائل مملکتی قرار دهد (همان: ۳). از این رو او قدمت پادشاهی دیسپوت را به آغاز تشکیل پادشاهی در ایران نسبت می‌دهد که در ایران ریشه درخت ستم و جور که پادشاهی دیسپوت باشد هیچ‌گاه نخشکیده بلکه روز به روز در تزیید بوده است (کرمانی، ۱۳۲۴: ۱۲۰). میرزا آقاخان به این نکته واقف است که علت‌العلل تمام مفاسد موجود در ایران چیزی جز استبداد پادشاه نیست. او از این شکایت می‌کند که هیچ‌کس برای حق مردم قیام نکرده و حتی به این نیندیشیده که انواع حکومت‌های دیگر نیز وجود دارد (همان: ۱۲۲). از این رو وی توجه به حقوق ملت را لازمه حریت افکار و آزادی اشخاص می‌داند.

نکته مهم در تفکر حکومتی میرزا آقاخان این است که او حکومت را برآمده از اعتقادات دینی می‌داند و ریشه آن را در دیانت اقوام می‌جوید و معتقد است که میان نوع

حکومت و اعتقادات هر ملت تناسب وجود دارد. چنانکه در مبحثی تاریخی پیرامون اینکه چه شد ما شرقی‌ها پیوسته تابع و پیرو حکومت‌های مطلقه فردی و باختریان دنبال‌کننده حکومت‌های دسته جمعی شدند، به تشریح عقاید یونانیان و تأثیری که این عقاید بر شیوه‌های حکومت در باختر گذاشته، می‌پردازد. از این رو وی برای نشان دادن انواع حکومت به یونان توجه دارد که رژیم‌های مختلفی در آن وجود دارد. حکومت در دست یک شخص نیست و چند نفر را برای سلطنت انتخاب می‌کردند و این امر را نتیجه تعدد الهه‌ها در یونان می‌داند (کرمانی، ۱۳۲۴: ۱۹۷-۱۹۶). او این اعتقاد یونانیان را عامل پیشرفتشان و حرکت آن‌ها به سوی مدرنیزاسیون معرفی می‌کند. به این ترتیب ماهیت حکومت در ایران را به یگانه‌پرستی آن‌ها ربط می‌دهد.

اندیشه او در مورد نوع حکومت نمایانگر استقرار یک نظام مشروط قانونی بود که به اعتقاد او باید بر اساس مدنیت باشد، چون «امر بین الامرین» و به قانون «مشروط و مقید» است و توده در آن از حقوق آزادی برخوردار است (کرمانی، ۱۳۱۲: ۱۶۲). «در حکومت مشروطه قانونیه که امر بین الامرین است در دین بیان حق سلطنت مطلقه مستبده و حکومت دیسپوت برای احدی از ملوک نیست زیرا که اینگونه سلطنت به حکومتی منجر خواهد شد که در اعمال خود به هیچ قانونی مشروط و مقید و مربوط نباشد و به مال و جان مردم بلاحد و انحصار تسلط داشته...» (همان: ۱۶۲). به این ترتیب از آثار حکومت استبدادی در حکومت‌مندی سنتی به این نکته توجه می‌کند که در نهایت مردم انقلاب می‌کنند. به نظر نمی‌رسد وی به دنبال فروریختن کل ساختار سیاسی و تغییر انقلابی آن باشد بلکه برعکس بیشتر اصلاح طلب است و سعی دارد از استبداد بیزاری جوید.

او حکومت‌های دیسپوتیزم را ناقض آئین طبیعت و در نتیجه عامل خرابی و ویرانی اجتماع می‌داند؛ زیرا معتقد بود هر فردی در امر حکومت و سلطنت حقی دارد، ولی در نظام‌های مطلقه اداره مملکت در دست یک نفر است. این شخص قیودی را برای خود نمی‌شناسد و ملت در این حکومت جایگاهی ندارد. از این رو وی طرفدار آزادی افراد در

چارچوب استقرار یک حکومت مشروط بود (شاه‌محمدی، ۱۳۹۴: ۱۴۸). از سویی دیگر وی به رد حکومت جمهوری می‌پردازد و دو علت برای رد آن ذکر می‌کند:

«جمهوریت نیز ممنوع است: سبب اول، اینکه در حکومت جمهوری قوای دولتی بکلی می‌کاهد و به این واسطه حکومت را فترت و ضعف فرا می‌گیرد... و تمام ازمه امور بدست مبعوثان ملت میافتد بدون اینکه هیئتی دیگر در مقابل ایشان باشد. و این حال موجب وهن عظیم است چه عدل و اعتدال حقیقی ممکن نیست حاصل شود مگر در سایه قوای متضاده یعنی باید همیشه قوه دولت و قوه ملت در برابر هم مساوی باشد تا عدل پدید آید. سبب دوم: اینکه هر حکومت جمهوری فرجام کارش به فساد اخلاق اهالی و تشتت آراء ایشان و حدوث اختلاف عظیم در میان منتخبین کشیده آخر به تفریق کلمه و تعسفات شدید افتادند... تعدد آرا و تکثر هواء و اختلاف رؤساء و حدوث انتخابات در هر روز بدون اینکه یک قوه بزرگی در مقابل ایشان باشد موجب وهن بزرگ در کار خواهد بود» (کرمانی، ۱۳۱۲: ۱۶۳).

او بزرگترین عیب حکومت جمهوری را آن می‌داند که رئیس‌جمهور را فردی دارای صفات کامل انتخاب نمی‌کنند، به این دلیل که به فکر تغییر حکومت به سلطنت نیفتند. کرمانی به این نتیجه می‌رسد که باید بین قوای دولت و قوه ملت تساوی وجود داشته باشد و فردی که بر مردم حکومت می‌کند مصون از خطا و معصوم باشد (همان: ۱۶۳). او هم -چنین در طرح حکومت پیشنهادی خود بر قاعده سزاوار نبودن تقدم مفضول بر افضل تأکید می‌کند و این که در امور امر به شورا باشد. از این رو حکومتی که پایه و اساس آن بر اساس مشورت باشد را بهترین حکومت برمی‌شمارد. بنابراین می‌گوید: «و امرهم شوری بینهم». چنانکه حق تعالی خود عقل کلی را در این مورد امر به مشورت و تشکیل کنگره کنکاش می‌فرماید «و شاورهم فی الامر و بالبدیهه». این گونه حکومت بهترین اساس و اقسام سلطنت است، زیرا که حاوی رتبتین و جامع فضیلتین است و همه منافع سلطنت مستبد و حکومت جمهوری را داراست. وی حکومت‌های سلطنتی و جمهوری را دارای خطا و اشتباه می‌داند و در صورتی این حکومت‌ها را محفوظ از خطا و اشتباه می‌داند که رئیس و حاکم دارای عصمت باشد (همان: ۱۶۵-۱۶۴). به این ترتیب این نوع حکومت‌ها را نقد می‌-

کند و سعی می‌کند با نقد حکومت سنتی در ایران و تحت تاثیر غرب و حکومت‌مندی مدرن به ترسیم بنای جدید سیاسی و اجتماعی در جامعه ایران بپردازد.

۲-۲-۲. **قرارداد اجتماعی:** یکی از مولفه‌های حکومت‌مندی مدرن در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی قرارداد اجتماعی است. او انسان را مدنی‌الطبع می‌داند و به این دلیل است که تشکیل اجتماع می‌دهند: «چون انسان فطرتاً مدنی خلق شده یعنی استعداد و احتیاج زیستن با جماعت در او منکوز است و نمی‌تواند مانند حیوانات منفرداً زندگی کند، لذا این حس جامعیت او را به تأسیس رابطه میان خود و عالم خارجی مجبور کرده است» (کرمانی، ۱۳۴۳: ۱۱). هرچند او در تحلیل این مولفه حکومت‌مندی به نحوه تحول در اتحاد میان مردم در تشکیل جامعه مدنی و نحوه ظهور دولت برآمده از توافق میان مردم اشاراتی نکرده است، اما برخلاف سایر روشنفکران آن زمان اشارات پراکنده‌ای در این زمینه داشته است.

۲-۲-۳. **قانون اساسی:** وجود قانون به‌عنوان مهمترین تکنیک سیاست در حکومت‌مندی مدرن مطرح است. کرمانی بر وجود قانون به عنوان مهم‌ترین مولفه در رسیدن به دموکراسی در ایران تأکید می‌کند و معتقد است که از ابتدا وجود داشته و با حمله اعراب به ایران و مسلط شدن آن‌ها بر کشور این قانون از بین رفته است (کرمانی، بی‌تا: ۲۸۵).

میرزا آقاخان تمام بدبختی‌های ایرانیان را از بی‌قانونی ناشی از این واقعه می‌داند و معتقد است که در یک نظام مبتنی بر قانون، شخص فرمانروا هر قدر هم بدخصال باشد، منشأ خرابی و خلل نمی‌تواند شود. از این رو وی معتقد است که با برقراری حکومت قانونی، دیگر پادشاه به مردم ظلم و ستم نمی‌تواند بکند (کرمانی، ۱۳۲۴: ۱۲۳). او وجود قانون را برای حریت تامه و آزادی حقیقی لازم می‌داند. به این ترتیب وی از قانون عدل صحبت می‌کند. لذا تفاوت ملل متمدن و غیرمتمدن را در تأسیس مجلس و برقراری اساس قانون عدل می‌داند. از مزایای وجود قانون در جامعه را جلوگیری از ظلم و تعدیات ظاهری می‌داند (کرمانی، بی‌تا: ۱۴۳). لذا وی خواهان وجود قانونی برای ایران می‌شود که بتواند مردم را اصلاح کند و باعث سعادت کل کشور گردد. او از محکمه عدل الهی صحبت

می‌کند که می‌تواند زمین را پر از عدل سازد (کرمانی، ۱۳۱۲: ۷-۸). وی قانونی را به سعادت مردم معرفی می‌کند که از احکام شریعت برخوردار باشد. از این‌رو میرزا آقاخان قانون را به عنوان مهم‌ترین مولفه حکومت‌مندی مدرن در اندیشه‌اش مطرح می‌کند. به باور او باید در تأسیس قوانین عدلیه موافق احکام الهیه که مبتنی بر حقیقت و اساس مشروطیت است بکوشند. او صریحاً بر این نکته توجه داشت که «جمیع هوشمندان و مطلعین بر حقایق تاریخیه در اروپا مقرر و معترفند که قوانین سیاسیه، مدنیه و تاریخیه آن‌ها مقتبس از اسلام است» (همان: ۸-۹). به این ترتیب میرزا آقاخان از دو نوع قانون عقلی و آیینی سخن می‌گوید و در مقایسه این دو، مقررات آیینی را زیاد نمی‌پسندد. در مقابل به قوانین نهاده شده از سوی انجمن‌های نمایندگان سخت پایبند است، زیرا بر آن است که این قوانین بر پایه ویژگی‌های روز و بر بنیان خرد‌تندرست آدمی و بسیاری چیزهای دیگر بنا شده است (کرمانی، بی تا: ۴۵-۴۶). در واقع او بر قوانین عرفی مبتنی بر عقل انسانی تأکید دارد.

۲-۲-۴. **تفکیک قوا:** کرمانی در آثار خود بجای تفکیک قوای سیاسی بیشتر تمرکز خود را بر جدایی دو قوه به نام دین و سلطنت در جامعه سخن می‌گوید که هر کدام از این دو برای ملت فوایدی به دنبال دارد (کرمانی، بی تا: ۱۴۲) از این‌رو وی بین این دو قوه تفکیک قائل می‌شود و معتقد است که در جوامع غربی علت پیشرفت‌شان در جدایی این دو قوه است. میرزا آقاخان وجود مجلس در جامعه لازم می‌داند (کرمانی، ۱۳۱۲: ۱۷۸). او پارلمان را شامل دو مجلس می‌داند؛ در یکی از مجالس منتخبان ملت هستند و در دیگری اعیان دولت جمع شده‌اند. بنابراین نظر کرمانی پیرامون قوه مقننه، یک نظام دو انجمنی متشکل از نمایندگان توده و بزرگان است (کرمانی، بی تا: ۹-۱۰). در واقع او نظام سیاسی دو مجلسی شامل مجلس نمایندگان و سنا را پیشنهاد می‌دهد. هرچند در خصوص قوه مجریه و قضائیه مطلبی بیان نمی‌کند. از این‌رو او درک ساده‌تری از مسئله تفکیک قوا نسبت به روشنفکران دیگر پیشامشروطه در زمینه حکومت‌مندی مدرن دارد.

۲-۲-۵. **نهادهای علمی:** یکی از مولفه‌های ساختاری در دگرذیسی اندیشه میرزا آقاخان، عدم آمادگی جامعه و بی‌سوادی اکثریت افراد جامعه است. در این راستا او اساس زندگی و پایه تمدن انسانی را در علم و دانایی می‌داند و علم بدون تحصیل را غیرممکن می‌داند. او در خصوص ارزش دانش جدید می‌گوید: «علم و معرفت منشأ جمیع سعادت‌های بنی نوع بشر و مفتاح ترقیات دنیاست» (کرمانی، ۱۳۲۴: ۱۶). به اعتقاد وی ایران از علوم بی‌بهره نبوده؛ ولی با حمله اعراب به این سرزمین علوم و فنون آن‌ها را از بین بردند و کتاب‌های ایران را از روی حسد و جهالت سوزاندند و علوم چندین هزار ساله ایران را پایمال کردند (کرمانی، ۱۳۶۸: ۲۳). حملات شدیدی که میرزا آقاخان در آثار خود به کرات متوجه اعراب جاهلی و آداب و سنن آن‌ها می‌کند، نمایانگر توجه وی نظام سیاسی حاکم بر اوضاع آن زمان در ایران است. میرزا آقاخان نیز از جمله روشنفکران معتقد به اصلاح خط در ایران است. وی از عوامل ترقی مردم را داشتن خط و سواد می‌داند (کرمانی، ۱۳۱۲: ۱۴۰). او به عیوب خط ایران می‌پردازد و از عیوب خط را این می‌داند که اعراب جزو خط ایران نیست (کرمانی، بی‌تا: ۱۸۰). کرمانی از جمله علل عقب ماندگی ایران را در معیوب بودن خط می‌داند و تغییر الفبا را به صورت مدون پیشنهاد نمی‌کند، بلکه حمله او بیشتر به خط و زبان عربی است. از سویی دیگر او پیدایش زبان را عامل اجتماع مردم در کنار هم می‌داند (کرمانی، بی‌تا: ۴۶). و از بین رفتن این زبان را عامل تسلط اعراب بر ایران معرفی می‌کند (کرمانی، بی‌تا: ۴۲۳) که مسبب ظلم و ستم بر مردم است. او حمله شدیدی به اعراب دارد و آن‌ها را عامل انحطاط ایران می‌داند که سبب حرکت نکردن ایران به سوی مدرنیزاسیون گشته‌اند.

۲-۲-۶. **دموکراسی:** کرمانی در مواجهه با حکومت مدرن در غرب، از علل عقب ماندگی حکومت‌های حاکم بر ایران را استبداد حاکم می‌داند، که طالب قدرت بوده و به ترقی و تربیت ملت توجه نداشته‌اند و سبب محرومیت مردم از حقوق و آزادی می‌گردد. کرمانی برای مردم حقوقی قائل است. او بایدهای رفتاری پادشاه در ایران را با مردم این‌گونه

توصیف می‌کند: «... مطلقاً پادشاه در امور آیین و کیش دخالت نکند و خود را همواره در باب دین مانند یک برزگر مطیع کیش و آیین دارد. پادشاه باید همیشه بر کیش رعیت باشد و هر وقت تخلف نماید عزلش را شاید. پادشاه از رعیت دیناری زیاده از حق خویش مطالبه نکند و الا پادشاهی را نشاید» (کرمانی، بی تا: b: ۷۴-۷۳). از این رو برای به سعادت رسیدن معتقد است که مردم باید با هم متحد شوند و نگرش خود را از جز به کل تغییر دهند (کرمانی، ۱۳۱۲: ۱۰۹). او معتقد است که تمام پادشاهان در ایران بر اساس زور و غلبه بر ایران مسلط شدند و هیچ کدام از آن‌ها به انتخاب ملت نبودند (کرمانی، بی تا: a: ۲۸۵). او بر نقش مردم در پیشبرد اهداف جامعه به سوی پیشرفت و ترقی تأکید داشت و همه ملت را دعوت به برخاستن و اقدام می‌نمود تا سرگردانی، حیرانی، نفاق، اختلاف، دناوت و رذالت را کنار گذارده و وفاق را پیشه خود کنند (کرمانی، ۱۳۱۲: ۶۲۹-۶۲۸). از نظر وی مردم باید از حقوق خود آگاه باشند و در برابر قوت دولت، ملت نیز قوتی عظیم برای خود تشکیل دهد. تأکید او بر مفهوم ملت و قائل شدن حقوق برابر گویای تلاش وی در جهت مشارکت دادن مردم در حیات سیاسی کشور است تا حکومت مدرن در جامعه محقق گردد.

۲-۲-۷. **جامعه مدنی:** میرزا آقاخان در خصوص جامعه مدنی فقط توجه خود را معطوف به آزادی مردم نموده است. او آزادی و برابری را حق طبیعی انسان می‌دانست. او آزادی را با همان تعریف غربی پذیرفته و تبلیغ می‌کرد. وی در زمینه آزادی به تأسی از افکار سوسیالیستی طرفدار آزادی بی‌حد و حصر نبود و خود سری‌های افراد را دشمن آزادی قلمداد می‌کرد. او جمع را مقدم بر فرد می‌دانست و منافع جامعه را مقدم بر منافع خصوصی افراد می‌دانست (شاه‌محمدی، ۱۳۹۴: ۱۴۹). او طرفدار آزادی است و با اتکا به آموزه‌های دینی در خصوص آزادی این‌گونه بیان می‌کند: «این شریعت مبارک همه نفوس را آزاد و حر می‌خواهد که همه کس در دائره اعمال خود بحریت کار کند و هیچ کس را حق اعتراض بر دیگری نباشد» (کرمانی، ۱۳۱۲: ۲۲) و پیشرفت و ترقی یک کشور را در وجود آزادی و حق اعتراض در آن می‌دانست.

به این ترتیب وی در تعریف آزادی این گونه بیان می‌کند: «از صفات وجودیه حریت، آزادی و امنیت است و در حقیقت معنی ایمان حریت و آزادی است چه مادام که انسان در ظلمت و جهل و نادانی است و در اسارت است» (کرمانی، ۱۳۱۲: ۶۹). وی معتقد است آزادی مطلق معتقد به این معنی است که احدی را حق اعتراض بر دیگری نیست چه این کلمه مبارکه آزادی حقیقی و روح مساوات معنی حقوق را خلق می‌کند (همان: ۱۱۶). او مرز آزادی هرکس را حد آزادی دیگری می‌داند و در این رابطه خواهان برابری زنان با مردان است (همان: ۱۰). او آزادی را در ده چیز می‌داند: «حریت در ده چیز است که اختیارات عشره می‌نامند: اول در دین، دوم در قلم، سیم در زبان، چهارم در کسب، پنجم در لباس، ششم در مسکن، هفتم در تزویج، هشتم در مال، نهم در آداب و رسوم، دهم در تبعیت» که بدون آن‌ها قانون عدل جاری نخواهد گشت. از این رو وی مردم را آزاد در دین قرار داده و اجباری در پذیرفتن دین نمی‌داند (همان: ۱۱۷). البته وی از بیان اقسام آزادی بیشتر بر آزادی قلم و بیان تأکید داشت و برای اهل قلم اهمیت زیادی قائل بود، چرا که معتقد بود آنان با ایجاد حس مشترک در ملت، زمینه وقوع یک حادثه و تغییر عظیم را ایجاد می‌کنند.

۲-۲-۸. حقوق بشر: کرمانی دیدی گسترده نسبت به روشنفکران پیش از خود به حقوق زنان دارد، به گونه‌ای که در کلیه آثار خود به زنان توجه خاصی دارد. وی در زمینه حقوق زنان عقیده دارد که باید حقوق مساوی با مردان داشته باشند: «زنان در حقوق با مردان مساوی باشند و ایشان را از هر گونه علوم و فنون و صناعات بیاموزند و به نیک و بد واقف شوند و عدم حجاب زنان و سخن نگفتن ایشان با مرد بیگانه منعی ندارد تا بکلی هیچ معصیت و عمل فاحشی تولید نکنند» (کرمانی، ۱۳۱۲: ۱۰). بنابراین وی شرط کمال پیشرفت عالم انسانیت را برخورداری زنان از حقوق مساوی با مردان می‌داند. کرمانی از نابرابری زنان ایران در حقوق مدنی و موضوع تعدد زوجات به شدت انتقاد می‌کند و از مدافعان آزادی زنان است. او معتقد است که زن و مرد در اجتماع باید حقوق برابری داشته باشند.

وی به این شیوه به نقد فرهنگ مردسالارانه پرداخته است: «بواسطه سوء معاملاتی که مردان با ایشان به جا می‌آوردند و ایشان را از شماره انسان خارج گذارده‌اند نیمه عالم حضارت و تمدن لغو و معطل مانده و حال اینکه عالم انسانیت به سر حد کمال نخواهد رسید مگر اینکه زنان در جمیع امور و حقوق با مردان مشترک و برابر باشند» (کرمانی، ۱۳۱۲: ۱۲۲). از نظر او در ایران زنان از تمام حقوق بشریت و معیشت محروم و ممنوع مانده و حکم زنده به گور و مثل کور را دارند. او معتقد است که این تحقیر و توهینی را که مردان ایران به زنان خود می‌کنند، هرگز عرب‌هایی که دختران خود را زنده به گور می‌کردند، نکردند (کرمانی، بی‌تا: ۱۶۲-۱۶۱). به این ترتیب خواستار برابری حقوقی در جامعه میان زنان و مردان در تعلیم و تربیت، حکومت، ارث، صناعت و تجارت است. کرمانی اولین روشنفکری است که خواهان حضور زنان در ساختار قدرت و مشارکت در مناصب سیاسی و فعالیت اقتصادی است.

۲-۳. موضوعات محوری رویکرد حکومت‌مندی مدرن در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی

۲-۳-۱. عقلانیت‌ها/خرده‌های حکومت: میرزا آقاخان یک عقل‌گرا به معنای غربی آن است. او نیز همانند متفکران غربی معتقد به دین طبیعی است و عقل را حاکم بر همه چیز می‌داند. در واقع او طرفدار اصالت عقل است. از نظر او عقل حاکم بر هر چیزی است و در عالم نیز هیچ چیزی اشرف و اعلی از عقل نیست و چیزی جز عقل حجیت نمی‌تواند داشته باشد، زیرا که هر حجت به عقل فهمیده می‌شود. اگر هر چیزی به غیر عقل بخواهد حجت باشد، حجیت آن بدون عقل قابل اثبات نیست. پس حجیت عقل از بدیهات و اولیات است (نصری، ۱۳۸۶: ۲۱۷). بنابراین عقل مقوم و میزان، روح آدمی است. او عقل را وسیله‌ای برای رشد روح آدمی می‌داند. او بر ایمان تأکید و آن را پشتیبان عقل معرفی می‌کند (کرمانی، ۱۳۴۳: ۱۶) و در تأکید این موضوع عقل را حاکم بر هر چیزی معرفی می‌کند (کرمانی، بی‌تا: ۹۴). او به نقد روحیه قضا و قدری و عدم تحرک در میان ایرانیان می‌پردازد و خدا را بی‌نیاز معرفی می‌کند و انسان را مسئول اعمالش قرار می‌دهد. این عبارت

گویای رشد اندیشه‌های اومانیستی در ذهن کرمانی است. این که انسان مسئول عملش است و به میزان تلاشش به نتیجه می‌رسد و با کمک عقل خود می‌تواند محیط پیرامونش را تغییر دهد. از سویی نبوت نیز از دایره انکارهای او بیرون نمی‌ماند (کرمانی، ۱۳۱۰: ۷).

وی رشد علوم را علت اصلی دوری مردم از خرافات و مرید و مرشدی در ایران می‌داند (همان: ۲۲). او مخالف با ادیان نیست، بلکه حتی آن‌ها را علت اصلی ترقی انسان‌ها معرفی می‌کند. اما علت زوال ادیان را در این می‌داند که نتوانسته‌اند خود را ارتقا دهند و علت جدایی ادیان را در وارد شدن رسوم و خرافات می‌داند و ریشه همه ادیان را وحی خدا می‌داند (کرمانی، ۱۳۴۳: ۳-۴). در واقع او دورشدن ادیان از خوانش‌های عقلی از نصوص را از عوامل ناکارآمدی آنان می‌داند.

وی علت ترقی و پیشرفت اروپائیان را گرایش به سوی عقل و کشف حقایق با اتکا به تجربیات حسی و تجزیه و تحلیل علمی دانسته است و در این باره می‌نویسد: «امروز کشورهای اروپایی را می‌بینم که بر همین پایه (اتکا به عقول انسانی) برای راه بردن خود، قوانین سترگی فراهم آورده‌اند و این پیشرفت آنان ناشی از دو سه پایه است: نخست اینکه قانون‌گذاران کیشی را کنار نهاده‌اند و از وجود حکما و اهل علم سود می‌جویند؛ دوم این که می‌گویند علم به مراتب اشرف از اعتقاد است چه دانش پایگاهی ویژه دارد و اعتقاد جایی شناخته شده؛ و در سومین پایه بر این نکته دست می‌گذارد که فهمیدن بهتر از باور کردن است» (کرمانی، ۱۳۱۲: ۱۵). میرزا آقاخان در مقابل علت عقب‌ماندگی مشرق زمین را دور افتادن از عقل و تجربیات علمی می‌داند. لذا از آنجا که طریقه اکتساب علمی را ناشی از گفتار تلقی می‌کند، خواستار اصلاح زبان و الفاظ ملت ایران برای ترقی آن‌ها بود. در این رابطه زبان عربی را از عوامل عدم ترقی ایران برمی‌شمارد و می‌نویسد: «استیلای زبان عربی، ایران و ایرانیان را ده برابر قتل عام و خونریزی چنگیز خراب کرده است...» (کرمانی، بی‌تا: ۴۲۸). او بر عقلانیت بسیار تأکید داشت.

کرمانی از مؤسسان و مبلغان ناسیونالیسم در ایران نیز است. او اندیشه خود را در این باره بر دو پایه ستایش و دفاع از ایران باستان و نقد و رد اسلام و عصر اسلامی قرار داده بود؛ بر همین اساس ستایش‌های افراط‌گونه‌ای از حکومت‌های باستانی و تاریخ آن دارد و در برابر، بی‌پایه‌ترین صفات را به عصر اسلامی نسبت می‌دهد (آدمیت، ۱۳۵۷: ۱۷۶). او گفتمان ناسیونالیستی‌اش را با هدف هوشیاری ملی و احیای ایران مطرح ساخت. واژه وطن را به معنای وسیع ایران زمین و به مفهوم کامل سیاسی آن به کار می‌برد و از وطن‌تصویری رمانتیک دارد و آن را معبود، عروس، پدر و مادر می‌خواند و بهترین توصیفات را در وصفش به کار می‌برد. کاربرد واژه وطن و تأکید زیاد کرمانی بر آن، گویای تلاش او برای نفی مفهوم امت است. در واقع او در تلاش است تا مفهوم امت را که بار دینی دارد و شامل مرزهای اعتقادی است کمرنگ نماید و در مقابل مفهوم وطن را بر پایه هویت ایرانی در کانون گفتمان خویش قرار دهد.

در خصوص دین ایرانی به‌عنوان عنصر دیگر ناسیونالیسم، آیین زردتشت را ستایش کرده و عقیده دارد که آیین زردتشت کامل‌ترین و مترقی‌ترین کیش‌های باستانی است و با خوی ایرانیان از هر آیین دیگری سازگارتر آمده است (کرمانی، ۱۳۱۲: ۷-۶). کرمانی زبان را یکی از معیارهای شناسایی درجه مدنیت و فرهنگ اقوام به‌شمار می‌آورد و سهم آن را در بقای ملیت از عنصر مذهب مهمتر می‌داند. مجموع گفتار کرمانی متوجه مسئله هوشیاری ملی و هویت ملی است (آدمیت، ۱۳۵۷: ۲۷۹-۲۷۷). تمام تلاش وی این است که روح اجتماعی ایران نیرو گیرد تا نهضت ملی پدید آید. او تلاش می‌کند تا نژاد ایرانی و زبان فارسی را مبانی اصلی هویت ملی ترسیم کند و از نقش مذهب به‌عنوان عامل هویت-بخش بکاهد.

۲-۳-۲. **تکنیک‌های حکومت:** از تکنیک‌های حکومت‌مندی که در اندیشه میرزا آقاخان برای حکومت مشهود است امر به معروف و نهی از منکر است و آن را عبارت «از نشر علم و معارف و اجرای قانون عدل در کل امور و تبلیغ کلمه حق بنفوس مستعده با هر کس به مقدار استعداد و اندازه وسع و طاقتی که دارد» می‌داند (کرمانی، ۱۳۱۲: ۲۲). او تلاش می-

کند از این مفهوم دینی در راستای مقاصد سیاسی بهره جوید تا با استفاده از آن حکومت در تقسیم مناصب بر اساس تخصص و استعداد افراد همت گذارد.

پارلمان یکی دیگر از تکنیک‌های سیاسی حکومت در اندیشه او است و آن را شامل دو مجلس معرفی می‌کند که در یکی از مجالس منتخبان ملت هستند و در دیگری اعیان دولت جمع شده‌اند. بنابراین نظر کرمانی پیرامون قوه مقننه، یک نظام دو انجمنی متشکل از نمایندگان توده و بزرگان است (کرمانی، بی‌تا: ۹-۱۰). وی معتقد است در مجلس اول که نمایندگان توده هستند «برای نظم و آسایش رعیت یا ترقی و پیشرفت مملکت و افتخار و شرف ملت قانونی طرح و مذاکره می‌شود» بعد از انتخاب قانون آن را به مجلس دوم که بزرگان هستند می‌برند و در آنجا «در صورت امضای آن قانون از نظر پادشاه می‌گذرانند و حکم به اجرای آن می‌دهند. پادشاه شخصاً حق اجرای قانون دارد و بس» (همان: ۱۰). به این گونه در اندیشه وی قدرت پادشاه محدود شده و حق قدرت برخلاف قانون را ندارد و خود را نوکر بزرگ دولت و رعیت می‌داند که این مورد گامی در جهت تحدید قدرت پادشاه و حرکت به سوی حکومت مدرن است.

۲-۳-۳. **سوژه‌های حکومت:** میرزا آقاخان در حکومت‌مندی مدرن کارگزاران سیاسی، علما و مردم را به‌عنوان سوژه‌های حکومت معرفی می‌کند و برای آن‌ها وظایفی را برمی‌شمارد.

الف- کارگزاران سیاسی: پادشاه در رأس سوژه‌های حکومتی در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی است. او در گفتگویی که در مکتوب سوم میرزا آقاخان بین سوسمارالدوله و کلانتر است این گونه در مورد جایگاه پادشاه در ایران می‌نویسد: «حکومت در مملکت بعینه پادشاه است... ایران مُلک طلق شماسست و رعیتش خانه‌زادان و عبد رقّ (بنده و برده) شماینند و مال آنان مال شما... هرچه می‌خواهید می‌گیرید و بهر که می‌خواهید می‌بخشید. دهن توپ می‌گذارید، شکم می‌درید. هرچه می‌کنید مختارید» (کرمانی، بی‌تا: ۳۲۷). او پادشاه را عامل اصلی رشدنکردن علم در جامعه ایران می‌داند، زیرا به عوض اینکه علم

اکنونومی، پولتیک ملکی، قانون عدالت، مواد حقوق و تسویه و تعدیل احکام مابین رعیت را بدانند و بشناسند، از حکما و عرفا و علما مسأله جبر و قدر و تفسیر حقیقت را می‌پرسند (کرمانی، بی تا: ۱۸۳). به این ترتیب وی سلاطین ایران را بدبخت‌ترین طبقه در جامعه معرفی می‌کند که به جای توجه بر رعایای خود به امور مذهبی مشغول هستند. او در منظومه قدرت برای پادشاه وظایفی را معرفی می‌کند: «همه ملوک موظفند با القای صلح عمومی و اتفاق بر سلم و قلع ماده جنگ و نزاع از عالم وجود (اقدام کنند) باید پادشاهان که در بیان می‌آیند ساختن اسلحه و تجارت آن و برده فروشی را منع و غدغن نمایاند تا فسادی در داخل مملکت تولید نکند و موجب آرامش بلاد و آسایش عباد گردد» (کرمانی، ۱۳۱۲: ۱۶۹). در حقیقت وی افزایش قوای ناریه و حریبه را عامل افزایش امنیت و صلح در جامعه برمی‌شمارد و معتقد است که پادشاهان با تغییر روش حکومت خود می‌توانند در حرکت ایران به سمت حکومت‌مندی مدرن تاثیرگذار باشند.

ب- علما: میرزا آقاخان علما را به عنوان دومین سوژه حکومتی برمی‌شمارد. وی در توصیف علما این موضوع را مطرح می‌کند که آن‌ها برای خود جایگاهی دائمی در جامعه قائل هستند. این در حالی است که در مدت کوتاهی مردم آگاه خواهند شد و به حقیقت اسلام پی خواهند برد و از زیر این بار سنگین بیرون خواهند آمد (کرمانی، ۱۳۱۰: ۲۱). از سویی دیگر وی معتقد است که مردم برای جلو رفتن کارها باید از علما کمک بگیرند: «از آن‌جا که مردم ایران نیازمند برانگیختن شور و احساسات مذهبی هستند، بنابراین اگر ما بتوانیم حمایت علمای نیمه بیدار را نیز جلب کنیم، به احتمال قوی خواهیم توانست به اهداف خود نایل آییم» (آدمیت، ۳۵۵: ۳۰). او متوجه نیروی علما در ورود توده به عرصه سیاست می‌باشد. هرچند وی مخالف نفوذ روحانیت در جامعه است، زیرا مانع ترقی بین مردم است (کرمانی، بی تا: ۱۱۹). وی با اینکه واعظان را مورد انتقاد قرار می‌دهد که مردم را از حقیقت دین دور می‌کنند، اما آن‌ها را عامل اصلی در حرکت مردم برای ایجاد تغییر در نظام سیاسی ایران برمی‌شمارد.

۳. نتیجه گیری

میرزا آقاخان کرمانی به عنوان یکی از پیشگامان اندیشه حکومت مدرن در ایران است که در عین حال سعی کرده است به سنت در بستر تاریخی آن بنگرد. تلاش وی در نقد گذشته به عنوان یکی از مولفه‌های مهم در اندیشه وی متأثر از غرب است. او را می‌توان ستایشگر دین و ارزش‌های فرهنگی باستانی ایران دانست که برای احیای آن می‌کوشید و بر اخذ بنیادهای سیاسی غرب مانند ایجاد حکومت ملی، بسط آزادی‌های اجتماعی و سیاسی و در نهایت تفکیک مطلق نهادهای سیاسی از دینی تأکید داشت. او حکومت و دیانت را در کنار هم قرار داده و حکومت مشروط قانون را برای جامعه ایران مناسب می‌دانست. میراث میرزا آقاخان تنها در کاهش نقش سنت به مشوریت بخشی دستگاه حاکم نبود، بلکه وی در حوزه سیاسی نیز به مخالفت با نظام استبدادی و نفی آن پرداخت. قانون مورد نظر وی قانون عدلیه موافق احکام الهی بود و بر قانون عقلی توجه داشت. کرمانی برای قوه مقننه از یک نظام دو انجمنی شامل نمایندگان توده و بزرگان سخن می‌گفت. او در راستای توجه به نهادهای علمی به عنوان یکی دیگر از مولفه‌های حکومت‌مندی مدرن به زبان فارسی و ستایش خط ایران می‌پردازد و در این راستا به حمله اعراب به ایران توجه داشت. او از سویی تغییر الفبا را به صورت مدون پیشنهاد نمی‌کرد، بلکه حمله بیشتر وی به خط و زبان عربی بود. او به عنوان یکی از مهمترین چهره‌های ناسیونالیسم در ایران در اندیشه ملی‌گرایی خود از غرب تاثیر پذیرفته است. ایده ملی‌گرایی در اندیشه وی ناشی از رویارویی‌اش با جهان مدرن است. او تمام عناصر سازنده این اندیشه را در هویت تاریخی و سابقه باستانی ایران می‌داند.

میرزا آقاخان کرمانی به عنوان یکی از روشنفکران ترقی‌خواه مردم را به مشارکت در حکومت دعوت می‌کرد و خواستار از بین بردن حکومت استبدادی توسط مردم بود. وی بر آزادی تأکید داشت و آن را بر ده قسم شامل آزادی بیان، فکر، دین، کسب و کار، لباس، مسکن، دین، ازدواج، تابعیت، مال و آداب و رسوم می‌دانست و از این میان بر آزادی قلم

و بیان تأکید بیشتری داشت. کرمانی نسبت به دیگر روشنفکران عصر خود دیدگاه گسترده‌ای نسبت به حقوق زنان دارد و معتقد به برابری حقوقی زنان و مردان است. او را می‌توان طرفدار اصالت عقل معرفی کرد، به گونه‌ای که حتی اثبات خدا و نبوت را نیز از طریق عقل می‌داند. وی دو تکنیک سیاسی در دست حکومت از جمله ایجاد پارلمان و قانده امر به معروف و نهی از منکر را از عوامل محدودکننده قدرت برمی‌شمارد. اندیشه او مبتنی بر حاکمیت عقل انسانی در جهت ترقی شرایط اجتماعی-سیاسی است. از این رو می‌توان گفت تعریفی که فوکو از حکومت مدرن و مولفه‌های آن دارد، در انطباق با اندیشه کرمانی تمام مولفه‌ها در اندیشه او دیده می‌شود و او در تلاش است تا از خلال نوشته‌های حکومت مدرن غرب و مولفه‌های آن را معرفی نماید و ضرورت گذار از حکومت سنتی به حکومت مدرن را متذکر شود. از این رو مولفه‌های حکومت‌مندی مدرن فوکو در اندیشه وی دیده می‌شود؛ هرچند در برخی موارد ادراک کاملی ندارد و به صورت گزینشی یا متأثر از میزان ادراک خود از حکومت مدرن به طرح مولفه‌ها و شاخصه‌های آن می‌پردازد.

یادداشت‌ها

۱. Inda

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۹۳) *یا مرگ یا تجدد*. تهران: اختران.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۵۷) *اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی*. تهران: انتشارات پیام.
- اسلامی، روح‌الله. (۱۳۹۴ب) «دولت مشروطه و حکومت‌مندی مکانیکی». *دولت پژوهی*. بهار، سال اول، شماره ۱، صص ۱۷۶-۲۱۴.
- اسلامی، روح‌الله؛ خواجه‌سروی، غلامرضا. (۱۳۹۲) «تکنولوژی‌های قدرت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک». *فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست*. سال اول، شماره ۴، بهار، صص ۲۶-۱.

- جلالی پور، حمیدرضا؛ سعیدی، علی اصغر؛ حبیب پور گنابی، کرم. (۱۳۹۱) «تحلیل سیاست گذاری اجتماعی با لنز حکومت مندی». **فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی**. دوره ۱۹، شماره دوم، صفحات ۱۶۷-۲۰۰.
- حبیب پور، کرم. (۱۳۹۳) «جامعه‌شناسی سیاست آموزشی در ایران با لنز حکومت مندی». **فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی**. زمستان، شماره ۲۱، صص ۲۸۴-۲۲۳.
- ذاکرافهانی، علیرضا. (۱۳۸۶) **فرهنگ و سیاست ایران در عصر تجدد**. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- سلیمانی، جواد. (۱۳۸۴) **از عدالتخانه تا مشروطه نوری**. قم: حوزه علمیه قم، مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی.
- شاه‌محمدی، روح‌الله. (۱۳۹۴) **مبانی دولت مدرن در اندیشه متفکران عصر مشروطه**، تهران: آدابوم.
- فراستخواه، مقصود. (۱۳۷۴) **سرآغاز نواندیشی معاصر(دینی و غیردینی)**. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- فوکو، میشل. (۱۳۹۱) **تئاتر فلسفه**. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده. تهران: نشرنی.
- کسرائی، محمدسالار؛ مرادخانی، همایون؛ رضایی، محمد. (۱۳۹۰) «فوکو: حکومت- مندی، سوژه سیاسی و کنش سیاسی». **فصلنامه جامعه‌شناسی تاریخی**. پاییز و زمستان، دوره ۳، شماره ۲، صص ۱-۳۴.
- کسرائی، محمدسالار. (۱۳۷۹) **چالش سنت و مدرنیته در ایران**. تهران: مرکز.

- میرزا آقاخان کرمانی، عبدالحسین. (۱۳۱۰) **رساله ماشاءالله در رد رساله ان شاءالله**. تهران: نسخه خطی، مرکز اسناد جنبش بایه.
- میرزا آقاخان کرمانی، عبدالحسین. (۱۳۱۲) **هشت بهشت**. تهران: نسخه خطی، کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- میرزا آقاخان کرمانی، عبدالحسین. (۱۳۲۴) **آیینه اسکندری (تاریخ ایران)**. به تصحیح آقامیرزا جهانگیرخان شیرازی. تهران: چاپ سنگی - سربی، کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- میرزا آقاخان کرمانی، عبدالحسین. (۱۳۴۳) **جنگ هفتاد و دو ملت**. تألیف و ترجمه محمدمیرزا بهادر. چاپخانه ایرانشهر: تهران: چاپ سربی، کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- میرزا آقاخان کرمانی، عبدالحسین. (۱۳۶۸) **نامه‌های تبعید**. به کوشش هما ناطق و محمدفیروز. تهران: چاپ افق کلن - آلمان غربی.
- میرزا آقاخان کرمانی، عبدالحسین. (بی تا a) **سه مکتوب**. به کوشش و ویرایش بهرام چوبینه. تهران: نسخه خطی، کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- میرزا آقاخان کرمانی، عبدالحسین. (بی تا b) **صدخطابه**. دکتر محمدجعفر محجوب. تهران: نسخه خطی، کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- میلر، پیتر. (۱۳۸۲) **سوژه استیلا و قدرت**. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهانانیده. تهران: نشر نی.
- نصری، عبدالله. (۱۳۸۶) **رویارویی با تجدد**. تهران: علم.

ب. منابع لاتین

- Foucault, Michel (2007). *Security, Territory, and Population: Lectures at the College de France 1977-78*. New York: Palgrave Macmillan.
- Inda, Jonathan Xavier (2005). *Anthropologies of modernity: Foucault, governmentality, and life politics*. Australia, Victoria: Blackwell Publishing Ltd.

References

- Adamiyyat, F. (1978) *Thoughts of Mirza Agha Khan Kermani*, Tehran: Payam Publications. (In Persian)
- Ajoudani, M. (2014) *or Death or modernity*, Tehran: Akhtaran. (In Persian)
- Eslami, R. (b2015) "Constitutional state and mechanical governance", *State Research, Spring, First Year*, No. 1, pp. 176-214. (In Persian)
- Eslami, R & Khajehsaravi, Gh. (2013) "Power technologies in the policy of Khajeh Nizam-ol-Molk", *Quarterly Journal of Strategic Policy Research*, First Year, No. 4, Spring, pp. 26-1. (In Persian)
- Faraskhah, M (1995) *The beginning of contemporary modernism (religious and non-religious)*, Tehran: Anteshar Co. (In Persian)
- Foucault, Michel (2012) *Philosophy theater, translated by Niko Sarkhosh and Afshin Jahandideh*, Tehran: Nashrni. (In Persian)
- Foucault, Michel (2007) *Security, territory, and population: lectures at the college de france, 1977-78*. New York: Palgrave Macmillan. (In English)
- Habibpour, K. (2014) "Sociology of educational policy in Iran through the lens of governance", *Quarterly Journal of Welfare Planning and Social Development*, Winter, No. 21, pp. 284-223. (In Persian)

-
- Inda, Jonathan Xavier (2005) *Anthropologies of modernity: Foucault, governmentality, and life politics*. Australia, Victoria: Blackwell Publishing Ltd. (In English)
  - Jalaeipour, H.R; Saeedi, A.A; Habibpour Gonabi, K. (2012) "Analysis of social policy with the lens of governance", *Quarterly Journal of Sociological Studies*, Volume 19, Number 2, Pages 177-200. (In Persian)
  - Kasraei, M. S; Moradkhani, H; Rezaei, M (2011) "Foucault: governance, political subject and political action", *Quarterly Journal of Historical Sociology*, Fall and Winter, Volume 3, Number 2, pp. 34-1. (In Persian)
  - Kasraei, M.S (2000) *The challenge of tradition and modernity in Iran*, Tehran: Center. (In Persian)
  - Mirza Aga Khan Kermani, A (Beta a) *Three letters, edited by Bahram Choobineh, Tehran: Manuscript*, Library and Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. (In Persian)
  - Mirza Agha Khan Kermani, A (Beta b) *Sadkhtabeh*, Dr. Mohammad Jafar Mahjoub, Tehran: Manuscript, Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. (In Persian)
  - Mirza Aga Khan Kermani, A (1931) *Mashaallah's treatise in rejection of'sn's treatise*, Tehran: Manuscript, Babieh Movement Documentation Center. (In Persian)
  - Mirza Aga Khan Kermani, A (1933) *Hasht Behesht*, Tehran: Manuscript, Library and Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. (In Persian)
  - Mirza Aga Khan Kermani, A (1945) *The mirror of alexandria (History of Iran)*, edited by Aghamirza Jahangir Khan Shirazi, Tehran: Lithographic-lead printing, library and museum and document center of the Islamic Consultative Assembly. (In Persian)
  - Mirza Agha Khan Kermani, A (1964) *The war of the seventy-Two Nations*, written and translated by Mohammad Mirza Bahador,

---

Iranshahr Printing House: Tehran: Lead Printing, Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. (In Persian)

- Mirza Agha Khan Kermani, A (1989) *Letters of exile*, by Homa Nategh and Mohammad Firooz, Tehran: Cologne-West Germany Press. (In Persian)
- Miller, P (2003) *The subject of domination and power, translated by Niko Sarkhosh and Afshin Jahandideh*, Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- Nasri, A (2007) *Facing modernity*, Tehran: Alam. (In Persian)
- Shah Mohammadi, R. (2015) *Fundamentals of modern government in the thought of constitutional thinkers*, Tehran: Abadboom. (In Persian)
- Soleimani, J. (2005) *From justice house to the western constitution*, Qom: Qom Seminary, Center for Cultural Studies and Research. (In Persian)
- Zakrasfahani, A. (2007) *Iranian culture and politics in the age of modernity*, Tehran: Institute of Contemporary Iranian History Studies. (In Persian)